

PAPER DETAILS

TITLE: Osmanli Devletinde Anayasali Yönetim Faaliyetleri ve Mithat Pasa'nin Anayasa Taslagi

AUTHORS: Soyalp TAMÇELİK

PAGES: 1007-1032

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/683608>

OSMANLI DEVLETİ'NDE ANAYASALI YÖNETİM
FAALİYETLERİ VE MİTHAT PAŞA'NIN
ANAYASA TASLAĞI

SOYALP TAMÇELİK*

GİRİŞ

Devletlerinde hayatında, istibdat rejiminden hukuk devletine geçiş, sadece siyasi ve hukukî bir rejim değişikliğinden ibaret değildir. Gelişmiş devlet dediğimiz içtimai topluluğun, en yüksek tekâmül seviyesi, *devlet şuuruna* eriştiği andır.

Hükûmet ve idare edenlerin şahsî takdir ve arzularına göre idare edilen veya onlara hususî menfaatler sağlayan cemiyetler, bugünkü manada birer içtimai müessese vasfına haiz değildirler. Bu topluluklar, şahsî menfaat ve ihtiraslarını gerçekleştirmeye çalışan, şursuz ve ufuksuz topluluklardır.

Devleti oluşturan *müşterek şuur ve menfaatin*, milliyet fikri ve şuru, kolektif ihtiyaçlar ve amme menfaati gibi fikirlerin cemiyet içinde yayılması ve bu suretle devlet fikrinin gelişmesi, içtimai müessese vasfını kazandırır. Aslında bu da devlet için kâfi değildir.

Müşterek şuur ve menfaat haricinde, *topluluk kuvvetini* kullanmalarına hukuk kaidesi ve müesseseleriyle mâni olacak idarecilerin, belli bir seviyeye erişmiş olması lâzımdır. İşte bundan sonra devlet dediğimiz siyasi topluluk, tam bir içtimai müessese hâline gelmiş ve hukuk devleti vasfını kazanmış olur. Gerçek demokrasi de ancak böyle bir içtimai çevrede ve bu şartlar altında gerçekleşebilir. *Devlet fikri ve şuru* teşekkül etmedikçe, kamu kudreti bu fikre ve şura bağlı olmadıkça ve bunu temin edecek hukukî temayüller gelişmedikçe, içtimai müessese vasfına haiz bir hukuk devleti ve buna bağlı gerçek demokrasi olamaz.

* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Görevlisi

Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin bilhassa XV. ve XVI. yüzyıllarda kuvvetli bir devlet nizamı ve büyük bir medeniyet kurduğu hakikattir. Ancak XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı medeniyet ve devlet müesseseleri ile beraber, devletin çekirdeğini teşkil eden müşterek şuurun da zayıfladığı, devlet mefhumunun bir menfaat vasıtası hâline geldiği ve idare edenlerin, devlet kuvvetini şahsî ihtiras ve menfaatlerine alet ettikleri de bir gerçektir.

Bilindiği gibi medenî dünyada büyük inkılaplar fikir hareketlerinde doğar; siyasî mücadeleler, fikirler etrafında cereyan eder.¹ Bu fikir hareketlerinde ve mücadelelerinden yeni yeni içtimai müesseseler doğar veya mevcut müesseseler, yani şartlara intibak ederek tekâmül eder. Fikir hareketlerin ve belirli siyasî akımlara dayanmayan mücadeleler ise halkların veya toplulukların, menfaat çatışması olmaktan ileri gidemezler. Böylece devleti oluşturan topluluklar, yaratıcılık ve tekâmül özelliklerinden mahrum kalırlar. Fakat Türk halkında bu durum biraz farklıdır. Zirâ Tanzimatçılarımız, Meşrutiyetçilerimiz ve Cumhuriyetçilerimiz, Orta Çağ'dan kalan düşünce ve müesseseleri yıkarak, çağdaş medeniyetin çerçevesi içinde, demokratik kuralların ve müesseselerin gelişmesine elverişli bir zemin hazırlamışlardır.

Her ne kadar Meşrutiyet hareketi zayıf, tam benimsenmemiş ve devlet müesseselerinde ikilik meydana getirmişse de, yeni bir düşünceye, inkılâba ve hukuk fikrine dayandığı için yaşama şansı olmuştur. Bu bakımdan siyasî tarihimizde mühim bir yer almakta ve bu yerini, her zaman için muhafaza etmektedir. Aslında bizde hukuk devleti kurma mücadelesi, Fransız İhtilâli'nde olduğu gibi, "Millî Hâkimiyet"² hareketleri ile başlamaz. 1876 "Genç Osmanlılar" hareketine kadar hukuk devletinden amaç, padişahı toplanan, kamu kuvvetinin kötüye kullanılmasını önleyecek, bir devlet idarenin kurulmasından ibarettir. Fakat bu, daha sonra yerini demokratik kuralların ve müesseselerin yer aldığı, hukuk devleti kurma arzusuna bırakmıştır.

Aslında XVII. ve XVIII. yüzyıllar Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküş dönemine girdiği yıllardır. XIX. yüzyıl ise bu çöküşün durdurulması

¹ Reşat Kaynar, *Türkiye'de Hukuk Devleti Kurma Yolundaki Hareketler*, İstanbul 1960, s. V.

² Reşat Kaynar, *age.*, s. I.

için alınan tedbirlerle geçmiştir. Selim III. ve Mahmud II'un reformları, Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Islahat Fermanı gibi halka birtakım haklar tanıyan fermanlar, padişahlar tarafından verilmiştir. Bütün bu gelişmeler, anayasalı devlet yönetimine giden, kilometre taşlarından birisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin, ilk yazılı anayasası olarak kabul edilen, 1876 Kanûn-i Esasî'si, bu açıdan büyük bir önem taşımaktadır.

Gerçek şu ki, XIX. asır, geleneksel askerî harekâtların geçerliliği yanında, bir diplomasi asrı olarak da değerlendirilebilir. Güçlü olduğu devirde, diplomasiyi siyasal bir gaye olmaktan ziyade siyasî bir nezaket ritüeli olarak algılayan Osmanlı idarecileri, bu yüzyılda diplomasi'nin önemini kavramakla kalmayıp, belki ona gereğinden fazla ehemmiyet atfederek, siyaset kavramıyla aynileştirdiler.³ İşte bu dönemin ve anlayışın en parlak siması, Ahmet Mithat Paşa olmuştur. İyi devlet adamının, ancak iyi diplomat addedildiği bir devrin mahsulü olan Mithat Paşa, Bâbîâli bürokrasisinde⁴ de ağırlığını her zaman hissettirmiştir.

Kanun-i Esasî'nin hazırlanması safhasında, bugüne kadar bilinen tasarıların dışında, iki ayrı tasarı daha vardır. Bilindiği gibi Mithat Paşa'nın tasarısı dışında, anayasal taslak olarak Said ve Süleyman Paşaların tasarılarını da saymak mümkündür. Bu tasarılar, çeşitli araştırmalarda ele alınarak incelenmişse de maalesef tam anlamıyla aydınlatıldığını iddia etmek, oldukça güçtür.

Aslında Abdülhamid II., cülûs Hatt-ı Hümayun'unda siyasal yönetim açısından birtakım kazançlar elde etmiştir. Bu yüzdendir ki, Meşrutiyetçiler, büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardır. Bu sırada Rusya, savaş hazırlıklarına girişmiş, Hristiyan azınlıkların durumunu bir kez daha kurcalamış ve bundan hareketle İstanbul'da, devletler arası bir konferansın toplanması için faaliyette bulunmuştur. Dev sorunların altında ezilen Rüşdü Paşa'nın sadrazamlıktan çekilmesi üzerine, Abdülhamid II., tek kurtarıcı olarak görülen ve büyük ağırlığı olan Mithat Paşa'yı, bu makama getirmiştir. Aslında bu gelişmelerin tamamı, Kanun-i Esasî'ye giden yolu ardına kadar açmıştır.

³ Bayram Kodaman - Ahmet Turan Alkan: "Tanzimatın Öncüsü Mustafa Reşit Paşa", 150. Yılında Tanzimat, TTK Yay., Ankara 1992, s. 8-9.

⁴ Bayram Kodaman - Ahmet Turan Alkan: "Tanzimatın Öncüsü Mustafa Reşit Paşa", s. 4.

Kanun-i Esasî'nin hazırlıkları, yukarıda belirtilen çalkantılı ortam içerisinde yürütülmüştür.

Bu esnada birkaç anayasa taslağı hazırlanmıştır. Mithat Paşa'nın "Kanun-i Cedid" adını taşıyan taslağı, hükümdarın yetkilerini kısıtlayıcı, Meclis-i Vükelâ'ya, padişah karşısında kişilik, Meclis-i Mebusan önünde de sorumluluk kazandırıcı özelliklere sahiptir. Meşrutiyet hazırlıklarının tamamını Mithat Paşa'ya mal edilmesini istemeyen Padişah, Said Paşa'ya Fransız anayasasını çevirtmiştir. Bir başka deyişle ikinci taslak, Mithat Paşa'nın hazırladığı taslağa alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Buna istinaden anayasayı hazırlamakla görevli resmî bir komisyon kurulmuş ve çalışmalarına başlamıştır.

II.Mithat Paşa'nın Hayatı ve Şahsiyeti:

1822 yılında İstanbul'da doğan ve asıl adı Ahmet Şefik olan paşa, genç yaşta girdiği Divan-ı Hümayun Kalemi'nde gösterdiği başarı sebebiyle, "Mithat" mahlâsı verilmiştir. Artık hep bu isimle anılan Mithat Paşa, çok yönlü bir idareci ve devlet adamıdır. Bununla birlikte, Türk Anayasa Tarihi'ndeki yeri itibarıyla, bu vasıflarına bir de "Anayasacılığını" ilâve etmek gerekmektedir. Aslında devlet adamı ve idarecilik özelliği, tarih incelenmeksizin hatıra gelmezse de Mithat Paşa denince akla ilk gelen, Tâif zindanı ve acı sonu ile Kanun-i Esasî ve I. Meşrutiyet'tir.

Mithat Paşa, Divan-ı Hümayun Kalemi'nden sonra 1840 yılında Sadaret Mektubî Kalemi'ne atanmış, 1844-1848 yılları arasında sırasıyla Şam, Konya ve Kastamonu'da Divan Katipliği'de bulunmuş ve sonraları Meclis-i Vâlâ'ya bağlı "Mazbata Odası Ser-halifeliği'ne" getirilmiştir. Bir süre sonra "Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliye Dairesi" Anadolu bölümü ikinci katipliğine getirilmiş ve bu görevde iken, Şam ve Halep gümrükleriyle ortaya çıkan sorunları çözmek için kurulan soruşturma komisyonluğuna atanmıştır. Başarıyla sonuçlandığı bu görevinden sonra İstanbul'da, Kırım Savaşı dolayısıyla yürütülen siyasî müzakerelerde bulunmuştur.⁶

⁵ M. Tayyib Gökbilgin: "Mithat Paşa", *İslâm Ansiklopedisi (İ.A.)*, C. VIII, s. 270... Manası, övülen, methedilendir.

⁶ M. Aldan: "Mülki İdarede İz Bırakanlar: Mithat Paşa", *Türk İdare Dergisi*, LIX (1987) 374, s. 249; Gökbilgin: "Mithat Paşa", *İ.A.*, C. VIII, s. 270.

Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya bir rapor sunarak, Balkanlar ve Rumeli'deki sorunlarla birlikte, köklü önlemleri ayrıntılı olarak açıklamış ve başarılı çalışmaları ile kendisine duyulan güveni artırmıştır.

1859 yılında "Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliye Başkatipliği'ne" atanmış ve aynı yıl hükûmete karşı girişilen irticâî bir hareket olan, "Kuleli Vak'ası" sanıklarının sorgulanmasında, sorgu hâkimi olarak görevlendirilmiştir.⁷

Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa Niş, Vidin ve Rusçuk tarafından daha evvelce Mithat Paşa'nın aldığı önlemlerin yerinde olup, olumlu sonuçlar verdiğini bizzat görmesi üzerine, 1861 yılında Padişah Abdülmecid'e yaptığı teklifin sonucunda, Mithat Paşa, "vezirlik" rütbesi ve "paşalık" ünvanıyla, Niş Valiliği'ne atanmıştır.⁸ Mithat Paşa, buradaki eşkiyalık hâdiselerini önleyerek, emniyet ve asayişini sağlamış, İslâm ve Hristiyan ahalinin barış içinde yaşamaları için etkin önlemler almış, bayındırlık, maliye ve idarî alanlarında başarılı çalışmalarla dikkati çekmiştir.

Bu sırada Babiâli'de, Islahat Fermanı'nda öngörülen iyileştirme önlemlerinin gerçekleştirilmesi için çaba sarfedildiği bir dönemdir. Vilayetlerde kurulacak yeni ve yapıcı bir idare düzeni üzerinde çalışmalar devam etmektedir. Bu konuda Mithat Paşa'nın Niş vilâyetinde uyguladığı yöntemler benimsenmiş ve 1863 yılında İstanbul'a çağrılarak kendisinden, vilayetler idaresi hakkında bir kanun tasarısı hazırlanması istenmiştir. Mithat Paşa'nın etkin katkısıyla bu tasarı, 1864 yılında, "*Tuna Vilâyeti Kanunnamesi*" adı ile kabul edilmiştir. Yeni sistemin uygulanacağı örnek bir vilâyet olarak Niş, Silistre ve Vidin eyaletleri birleştirilerek, Tuna Vilâyeti kurulmuştur. Başına da Mithat Paşa, vali olarak atanmıştır. Akabinde de 1864 yılında "Vilâyet Nizamnamesi" yayımlanmıştır.⁹

⁷ M. Aldan: "Mülki İdarede İz Bırakanlar: Mithat Paşa", s. 250; Soyalp Tamçelik: "Mithat Paşa'nın Anayasa Taslağı Üzerine Bir Deneme", *Türk Kültürü*, XXXVII (Temmuz 1999) 435, s. 417.

⁸ M. Z. Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. I., İstanbul 1940. s. 196-198; "Mithat Paşa", İ. A., s. 279-281.

⁹ Aldan: *agm.*, s. 251; Bilâl N. Şimşir İes D, *Les Dernieres Annees de Midhat Pacha-d'Apres les Documents Français (Fransız Belgelerine Göre Mithat Paşa'nın Sonu)*, Ankara, 1970, s. 10; Soyalp Tamçelik: *agm.*, s. 418.

Bir devlet genişliğindeki Tuna Vilâyeti'nde, vali sıfatıyla Mithat Paşa, asayiş, idarî teşkilât, bayındırlık, ticaret, eğitim ve askeri tersane mevzularında öyle işler başarmıştır ki, İstanbul'da kendisini kıskananlar, Mithat Paşa'nın bir gün Mısır'daki Kavalalı Mehmet Ali Paşa gibi, bağımsızlığa yönelik imtiyazlar isteyeceğini yaymışlardır.¹⁰ Bu sebeple Mithat Paşa vilâyete ait sorunları görüşmek bahanesiyle, İstanbul'a çağırılmış ve tekrar görevine gönderilmeyerek, 5 Mart 1868 tarihinde Şûra-yı Devlet¹¹ (Danıştay) başkanlığına atanmıştır.

Şûra-yı Devlet Başkanı olarak ilk önce, yeni kurulan bu mahkemenin teşkilâtlanmasını sağlamıştır. Ölçü ve tartı aletlerinin desimal sisteme çevrilmesi girişiminde bulunmuştur. "*Madenler Tüzüğü'nün*"¹² hazırlanmasında önayak olmasıyla birlikte, bu tüzük, hâlen yürürlükte olması dikkat çekicidir. Aslında hizmette bulunduğu süre zarfında, Osmanlı Devleti'nde Tuna Vilâyeti'ni ilk kez örnek idare olarak kurmuş olması, sevk ve idare açısından çok önemlidir. Çok sayıda yollar, köprüler yaptırmış, hatta Ziraat Bankası'nın ve Emniyet Sandığı'nın temeli olarak kabul edilen "*Menaft*" sandıklarını kurduktur. Gemicilik ve arabacılık şirketleri açtırarak, belediye teşkilâtını tesis etmiştir. Genel olarak eğitime büyük önem vermiş ve sanayi mekteplerinin kurulmasına yardımcı olmuştur. Bununla birlikte Mithat Paşa, "*camiden evvel mektep*"¹³ diyerek, toplumda dikkatleri üzerine çekmiştir. Dolayısıyla Tuna Vilâyeti, onun sayesinde örnek bir vilâyet olmuştur.

Mithat Paşa'nın idarî, ticarî ve hukukî alandaki başarıları Sultan Abdülaziz'i harekete geçirmiş ve Mahmud Nedim Paşa'yı azlederek, yerine Edirne valisi olarak atadığı Mithat Paşa'yı, 31 Temmuz 1872 tarihinde sadrazamlığa¹⁴ getirmiştir.

¹⁰ Ş. S. Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C. I. İstanbul 1973. s. 47; "Mithad Paşa", İ. A., s. 288.

¹¹ Y. ve S. Özgüldür: "1876 Anayasası'nın Hazırlanmasında Mithat Paşa'nın Rolü ve Fonksiyonları", *A.Ü.O.T.A.M. Dergisi*, S: 5, Ankara 1994, s. 313.

¹² Pakalın, *age.*, s. 203; "Mithad Paşa", İ. A., s. 273.

¹³ Şimşir, *age.*, s. 10.

¹⁴ Pakalın, *age.*, s. 211; Tamçelik: *agm.*, s. 418.

Mütercim Rüşdü Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinden sonra, 1876 yılında "*Meclis-i Aliyye 'ye*" memuru olarak atanmıştır. Bu tarihten kısa bir süre sonra ikinci kez Şûra-yı Devlet Başkanlığı'na¹⁵ getirilmiştir.

Sultan Abdülaziz, davranışları sebebiyle, kimseye güven vermemiştir. Bu yüzden tahtan indirileceğine dair haberler, ortalıkta dolaşmaya başlamıştır. Bundan endişelenen Padişah, Mithat Paşa'dan ne yapılması gerektiğine dair görüş istemiştir. Mithat Paşa, Padişah'a sunduğu lâiyhada, memleketin içinde bulunduğu bunalımların nedenlerini açıkladıktan sonra kurtuluş çaresi olarak bütün Osmanlı uyruğunun hür ve eşit kalmasını, iktidarda bulunan devlet adamlarının yetki ve sorumluluklarını belirleyen bir kanunun hemen çıkarılmasını önermiştir.¹⁶ Ancak Padişahın tutumunda, herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bunun üzerine Mütercim Rüşdü Paşa, Hüseyin Avni ve Mithat Paşa, Padişah'ın hâli konusunda işbirliği yapmaya karar vermişlerdir.¹⁷

Tahta çıkan Abdülhamid II. cülüsündeki Hatt-ı Hümayun ile kendisinden meşruiyetle ilgili ilk hareketi bekleyenleri, başlangıçtan itibaren tedirgin etmiştir. Padişah, bilâhare 24 Eylül 1876 tarihinde, anayasayı hazırlayacak komisyonun kurulmasına "*irade*" çıkarmıştır. İleride değinilecek anayasa tasarıları çalışmalarından sonra 19 Aralık 1876 tarihinde, Padişah Abdülhamid II. Mithat Paşa'yı sadrazamlığa getirmiştir. Mithat Paşa, bu hâdisenin hemen arkasından Kanun-i Esasî'yi, İstanbul Konferansı'ndan önce ilân etmiş de Mithat Paşa, saraya 30 Ocak 1877 tarihli ünlü takrîrini göndermiştir. Mithat Paşa bu takrîrde:

"...*Kanun-i Esasî'yi ilândan maksadımız, yalnız mesele-i Şarkiye'nin hüsnü tesviyesine medâr olmak, Avrupalıların aleyhimize açılan ağızlarını kapamak için nümayişten ibaret bir cemile değildir. (...) Evvela Zât-ı Mülûkânelerine ait olan vezâifei hükümdârinizi mutlak bilmelisiniz. Zirâ bilcümle harekâtınızdan millet nazarında mes'ul olacaksınız. (...) Bendenizin zâtı mülûkânelerine fevkâlâde riayetim vardır. Ancak ahkâmı şer'i şerife tatbiken milletimizin menafîne muzır olan en ufak hususta bile size itaat etmekte bile*

¹⁵ agm., s. 229.

¹⁶ Aldan, agm., s. 255.

¹⁷ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII., Ankara 1983, s. 106.

mazurum. (...) Padişahım, Osmanlılar kendilerini ıslâh ve idâre-i iktidara haiz olmalıdırlar. Bu usulü, meşverette idâre olunan bir millette nizâm nedir, bilir misiniz?"¹⁸

Birkaç gün sonra Kanun-i Esasî'nin meşhur 113. maddesindeki yetkisini kullanan Padişah Abdülhamid II., Mithat Paşa'yı sadrazamlıktan azlederek, Avrupa'ya sürgüne göndermiştir.¹⁹ Zira, Abdülhamid, tahta çıktığından beri kendisini emniyette görmemiş ve Mithat Paşa'yı, kendisini rahatsız edenlerin başında görmüştür. Bu nedenle aradan 5 yıl geçmesine rağmen, Abdülaziz'in intiharını gündeme getirmiştir.

Padişah Mithat Paşa'ya öteden beri karşı, hatta hasım olan kişileri²⁰ desteklemiş ve onları birer birer karar ve icra mevkilerine getirmiştir. Bundan sonra İstanbul'da bir "*Soruşturma Komisyonu*" oluşturmuştur.²¹ Bu sorgulama heyeti, Mithat ve Mütercim Rüşdü Paşalar hakkında, Abdülaziz'in öldürülmesinden suçlu bulunduklarına dair bir iddianame hazırlanmıştır. Bu nedenle Mithat Paşa'nın faaliyetleri, sıkı bir denetim altına alınmıştır. Bu iddianame üzerine Said Paşa Hükûmeti, Mithat Paşa'nın azline ve tevkif edilmesine karar vermiştir.

Mahkeme, Mithat Paşa'yı, Abdülaziz'in katline "*fâil-i müsterek*"²² bularak, sonunda idama mahkûm etmiştir. Mahkeme kararını değiştirmek için Batılı devletlerin birtakım girişimleri olmuşsa da Paşa'nın hayatını kurtarmak mümkün olmamıştır.²³ Fakat Abdülhamid II., onaylanan bu idam cezasını, ince bir siyasi manevra ile "*müebbet kalebentliğine*" çevirmiştir. Bunun üzerine Mithat Paşa, diğer arkadaşlarıyla birlikte 20 Temmuz 1881 tarihinde, Hicaz'daki Tâif Kalesi'ne gönderilmiştir.²⁴ Lâkin Mithat Paşa, bu kalede 25 Nisan 1884 günü boğularak öldürülmüştür.²⁵

¹⁸ Ahmet Midhat, *Midhat Paşa'nın Hatıraları-Hayatım İbret Olsun (Tahsira-i İbret)*, Yay. Hzl.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1997, s. 403-404.

¹⁹ Aldan, *agm.*, s. 258-259.

²⁰ Mahmud Nedim Paşa, Cevdet Paşa, Müşir Nusret Paşa, Mahmud Celâleddin Paşa ve Sururi Efendi gibiler.

²¹ Aydemir, *age.*, s. 93; Tamçelik: *agm.*, s. 419.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, TTK. Yay., Ankara 1992, s. 5; "Mithat Paşa", İ. A., s. 281; Özgüldür: *agm.*, s. 321.

²³ Şimşir, *age.*, s. 39-51, 82-83.

²⁴ Aldan, *agm.*, s. 262.

²⁵ Daha geniş bilgi için bk., Pakalın, *age.*, s. 252-257; Uzunçarşılı, *age.*, s. 56-114.

II. Mithat Paşa'nın Anayasalı İdareye Geçme Hususunda Yaptığı Çalışmalar:

Nasıl ki, Tanzimat Mustafa Reşid Paşa'nın, 1856 Islahat Fermanı, Ali ve Fuat Paşaların eserleri ise, Meşrutiyet de Mithat Paşa'nın eseridir.²⁶ Gerçi, Reşid Paşa, Tanzimatı, Ali ve Fuat Paşalar da 1856 Fermanı'nı ilân ederken, hemen hemen yalnız olmalarına rağmen Mithat Paşa'nın Meşrutiyet yolundaki çalışmalarında, küçük de olsa bir grup desteklemektedir. Ancak bu durum, onun yine de Osmanlı Devleti'nin ilk yazılı anayasasının hazırlanmasındaki büyük rolünü, ortadan kaldıracak nitelikte değildir.

Aslında Abdülaziz'in baskıcı rejimi altında, Genç Osmanlılar, aradıkları lideri Mithat Paşa'nın kişiliğinde bulmuşlardır. O da dönemin aydınları tarafından kendisine verilen bu tarihî misyonu, Türk Anayasa Tarihinde ilk adımı atmakla yerine getirmiştir.²⁷ Mithat Paşa'nın bu fikri benimsemesinde, İngiliz siyasi rejimine olan hayranlığı ve ancak İngiltere'de olduğu gibi millet meclisli bir hükûmet usulü ile devletin kurtulacağına olan inancının, büyük etkisi olmuştur.²⁸ Aslında bu inancı taşıyan yalnızca Mithat Paşa değildir. Başını aydın kesimin çektiği (Genç Osmanlılar) bir grup idealist kitle, devlet idaresinin, Londra'da olduğu gibi meşrutî bir şekle sokulması hâlinde, devletin fena idareden, malî sıkıntıdan, gayri müslim tebaanın isyanlarından kurtulacağına inanmıştır.²⁹

O zamanlar devletin kurtuluşunu Meşrutiyetin kurulmasında gören Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri Namık Kemal, Ziya Paşa gibi değerli yurtsever aydınlar, Mithat Paşa'yı kendi fikirlerinin tabii önderi saymışlardır.

Ziya Paşa, Namık Kemâl gibi aydınları yanına alarak, o çağdaki Avrupa devletlerinin meşrutiyetçi, hürriyetçi, demokratik ve katılımcı yönetimlerinin özlemi ile Şûra-yı Devlet Reisi olan ve Sultan Abdülaziz

²⁶ Özgüldür: *agm.*, s. 325.

²⁷ B. Tanör: "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I., İstanbul 1985, s. 18.

²⁸ Özgüldür: *agm.*, s. 325.

²⁹ *agm.*, s. 325; Tamçelik: *agm.*, s. 419.

döneminde işe koyulan Mithat Paşa,³⁰ bu çalışmalarını Abdülhamid II.'in, saltanatının ilk günlerinde sonuçlandırabilme imkânına kavuşmuştur.

Mithat Paşa, devletin geçirmekte olduğu buhrandan kurtulması için devlet idaresinin değiştirilmesini uygun görmüştür. Ona göre yeni idarenin ağırlık noktasını, bir millet meclisi teşkil edecektir. Bu meclis, ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin, Osmanlı tebaasının mensupları tarafından kurulacaktır. Meclis, idare üzerinde denetim yetkisine sahip olacak, nazırlar ve valiler, meclise karşı sorumlu olacaktır.

Çağdaşı Mahmud Celâleddin Paşa'ya göre... “bir Kanun-i Esasî meydana getirerek, bununla hem saray nüfuzunu kırıp, hükûmet iktidarını Babîâlî'ye kazandırmak ve hem de bu yolla umumun nazarında şan ve şöhretini yayarak...”³¹ Abdülaziz'in hâlinde etkin rol oynayan Mithat Paşa, bu toplantılarda ülkede bir anayasanın mutlaka ilân edilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Mithat Paşa'nın bu toplantılardaki meşrutiyetle ilgili tezi, şu şekilde özetlemek mümkündür:

“Kanun-i Esasî derhâl hazırlanıp ilân edilsin ve Millet Meclisi kurulsun”.³²

Bu dönemde Mithat Paşa, ileride anayasanın hazırlanmasında önemli rol oynayacakları dava arkadaşları şair Ziya Paşa'yı Maarif Müsteşarlığı'na, Kıbrıs'ta sürgünde bulunan Namık Kemal'i İstanbul'a getirterek, anayasa hazırlık çalışmalarını başlatmıştır.³³

Mithat Paşa'nın ilk şekliyle kaleme aldığı anayasa taslağı, Abdülhamid II.'i pek tatmin etmemiştir. Padişah, anayasa taslağı müsveddesinden, esaslı ve önemli cümleleri çıkartarak, yerine “müphem” bazı kelimeleri koymayı tercih etmiştir. Nitekim, “idâre-i cedide”, “meşrutiyet”, “ıslahat” gibi kelimeleri metinden çıkarmış ve sadrazam yerine kullanılan “başvekil” tabirini de kaldırarak, pek çok düzeltmelerde bulunmuştur.³⁴ Dolayısıyla, Mithat Paşa'nın ısrar ve telkinlerine rağmen, meşveret usulünün (Kanun-i Esasî) kat'î surette belirtmekten kaçınmıştır. Bununla beraber, bütçesini

³⁰ Y. Yayla, *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezâif*, İstanbul 1982, s. 59; Şimşir, *age.*, s. 11.

³¹ M. Celâleddin, *Mir'at-ı Hakikât*, C. I., İstanbul 1979, s. 187.

³² Y. Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul 1987, s. 309-311.

³³ Aydemir, *age.*, s. 49; Tamçelik: *agm.*, s. 420.

³⁴ R. G. Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul 1977, s. 135.

hazırlayıp, sarfiyatına nezaret etmek üzere, bütün halkın itimadına mazhar bir “*Meclis-i Umûmî'nin*” kurulacağını vaat etmiştir.³⁵

Mithat Paşa, Hatt-ı Hümayun’a halkın ihtiyacına uygun Meşrutiyet kanunlarının meydana getirmek üzere “*Meclis-i Vükelâ*” ile birlikte, “*Ulema-yı İlm-i Hukukun ve malumatları bu emr-i hayrın mükemmeliyetine baîs olabilecek bilcümle zevâtın*”³⁶ bu hususta görüşlerini bildirmek üzerine, “*Akd-i Meclis*” ederek meydana getirecekleri tasarının, “*Meclis-i Vükelâ’ca*” görüşüldükten sonra Padişah’ın tasvibine sunulması lüzumunu da eklemiş olmasına rağmen, anayasanın ilânında bir aciliyet olmadığı fikrinde olan Abdülhamid II. bütün bunları metinden çıkarma ihtiyacı hissetmiştir.³⁷ Böylelikle, Sultan Abdülhamid II. ile Mithat Paşa arasındaki ilk ihtilâf, bu Hatt-ı Hümayun sebebiyle meydana çıkmıştır.³⁸

Daha Sultan Murad’ın padişahlığı döneminde, anayasanın kabulü ile ilgili çalışmalara başlayan ve bu maksatla, Genç Osmanlıların ileri gelenlerinden Ziya Paşa’yı Maarif Müsteşarlığı’na getirterek, Meşrutiyet çalışmalarına başlayan Mithat Paşa, Abdülhamid II.’nin saltanatının ilk günlerinde Namık Kemal’i Şûra-yı Devlet azalığına getirmiş ve asıl ağırlığı anayasa çalışmalarına vermiştir. Genç Osmanlılar ve onun başını çeken Mithat Paşa, “*bir kurucu meclis kurulsun;... doğrudan halk tarafından seçilmiş bir meclis tcplansın; anayasayı hazırlama görevi ona verilsin*” düşüncesinde olmuşlardır. Padişah’ın düşüncesi ise “*madem ki ben milletimdenim, milletim nâmına devletimden bir Kanûn-i Esasî isterdim. Ve madem ki bu devletin reisi ve padişahıyım, milletim nâmına istediğim şeyin itâsını da emrederim*”³⁹ şeklinde olmuştur.

1876 Kanun-i Esasî’si, özel bir kurul, o günün deyişi ile “*Meclis-i Mahsûsa*” tarafından, bir pazarlık konusu yapılmıştır. Siyasî gelişmelere kişisel ağırlığı ile çok şeyler katacak bir padişahla, kendi içinde ikiye bölünmüş bir bürokrasinin karşılaşması, meşrutiyet rejimini ve anayasayı tehlikeye sokmuştur.⁴⁰

³⁵ Karal, *age.*, C. VII., s. 215.

³⁶ Okandan, *age.*, s. 136.

³⁷ *age.*, s. 136.

³⁸ Pakalın, *age.*, s. 316.

³⁹ Karal, *age.*, s. 217.

⁴⁰ T. Z. Tunaya: “1876 Kanun-i Esasî ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I. İstanbul 1985, s. 27.

Meclis-i Mahsûsa'nın toplanması hususunda "irade" çıkmadan önce, Abdülhamid II., vezirlerinden Said Paşa'ya, 1876 tarihli Fransız Anayasası'nı tercüme ettirmiş ve bu çeviriyi çoğaltıp, Meclis-i Vükelâ'ya dağıtarak, her üyeden ayrı ayrı görüşlerini yazılı olarak istemiştir. Ayrıca, Mithat Paşa'nın, Namık Kemâl ve Ziya Paşa'nın yardımıyla hazırladığı ve az sonra incelenecek olan bir başka anayasa taslağı bulunmaktadır. İhtiyatlı bir padişah olan Abdülhamid II., anayasa gibi büyük önem taşıyan bir tasarının, ne tercüme bir metin ile, ne de Mithat Paşa ve arkadaşlarının teklifleriyle oluşmasını istemektedir.⁴¹

Gelişen şartlar altında memlekette bir anayasa ilânını zorunlu kıldığından, Abdülhamid II., özel bir komisyon kurulmasına karar vermiştir. Başkanlığı'na ise Mithat Paşa getirilmiştir. İlk toplantısını 24 Eylül 1876 tarihinde yapan bu komisyon, anayasa taslağının hazırlanması işini, kendi içinde teşkil ettirdiği bir alt komisyona havale etmiş, alt komisyon da yaptığı çalışmaları, günü gününe ve Mithat Paşa'nın aracılığı ile büyük kurula iletmiştir. Bu anayasa çalışmaları sırasında başını Mithat Paşa'nın çektiği ve aralarında Askerî Mektepler Nazırı Süleyman Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemâl gibi Genç Osmanlıların yer aldığı liberal-reformist kanat ile padişah haklarını sonuna kadar savunan muhafazakâr grup⁴² sürekli çatışmıştır. Abdülhamid II.'nin de gitgide ağırlığını muhafazakârlıktan yana koymasıyla denge, liberal-reformist kanat aleyhine değişmiştir. Nitekim bunun izleri, Kanun-i Esasî'de açık olarak görülmektedir.⁴³

III. Mithat Paşa'nın Anayasa Taslağı: Kanun-i Cedid

Osmanlı tarihinin övünülecek vakaları arasında bulunan I.Meşrutiyet, fevkalâde önem taşımaktadır. Zira meşrutiyet kavramı, bir padişahın yetkilerinin kısıtlanması değil, devlete ve millete istikamet vermiş ve mukadderatına yeni ufuklar ve imkânlar açmıştır. Aslında meşrutî yönetimle, hükümdarın istibdadını azaltarak, onun hüküm ve nüfuzuna karşı, dengeyi sağlayacak bir kuvvet meydana çıkarmak istenmiştir. Çünkü devletin

⁴¹ B. Gürsoy: "1876 Anayasası'nın Mali Hükümleri", *Prof. Dr. Fadıl H.Sur'un Anısına Armağan*, Ankara 1988, s. 172.

⁴² Mütercim Rüşdü Paşa, Tarihçi Ahmed Cevdet Paşa, ulemâ v.s. gibi...

⁴³ Tanör, *age.*, s. 19.

mukadderatının şahsî ve keyfî bir idare elinde bulunması, memleketin ilerlemesine başlıca engel olarak görülmüştür.

Kanun-i Esasî'nin hazırlık çalışmaları sırasında, üzerinde en çok durulan tasarılarından biri, Mithat Paşa'nın Kanun-i Cedîd'idir. Bugüne kadar bilinen başlıca tasarılarından birisi olan Mithat Paşa'nın Kanun-i Cedîd adlı tasarısı, sekiz bölüm ve 59 maddeden müteşekkildir.⁴⁴

Bu tasarıyla ilgili olarak Tark Zafer Tunaya, ortaya değişik bir iddia atmıştır. Tunaya, Kanuni Cedîd'in basılı ve el yazısı olarak iki ayrı metni bulunduğunu ve bu iki metin arasında da farklılıklar olduğunu belirtmiştir. Aslında böyle bir durumun olması imkân dâhilindedir. Belki de Mithat Paşa'nın ilk olarak kaleme aldığı metin, Tunaya'nın el yazısı olarak bahsettiği belgedir. Bu nedenle basılı metin ile farklılıkların olması pek muhtemeldir. Ancak, her ne kadar Tunaya, yazma metnin Yıldız Evrâkı içerisinde yer aldığını söylüyorsa da arşivde şimdiye kadar böyle bir belge bulunamamıştır. Tunaya, "1876 Kanûn-i Esasî'si ve Türkiye'de Anayasa Geleneği" adlı yazısında, basılı metin ile yazma metin arasında bazı farklılıkları açıklamıştır.⁴⁵ Tunaya, böyle bir karşılaştırma yaptığına göre, yazma metin, kendisinin elinde bulunması gerekmektedir. Tunaya'nın sözünü ettiği yazma metin, elimizde olmadığından dolayı, Kanun-i Cedîd hakkındaki değerlendirmemiz, Mithat Paşa'nın Üss-i İnkılâp adlı eserine dayanılarak yapılacaktır.

Bu konuyla ilgili olarak ilginç bir iddia da Namık Kemâl tarafından ortaya atılmıştır. Namık Kemâl, Üss-i İnkılâp'ta yayımlanmış olan "Kanûn-i Cedîd'in", Mithat Paşa tarafından değil de bir başkası tarafından yazıldığını belirtmiştir. Kuntay, bu konu ile ilgili olarak eserinde, "Ahmed Mithat Efendi'nin direktifleriyle yazılı Üss-i İnkılâp adlı eserinde "Kanûn-i Cedîd" başlığı altında Mithat Paşa'ya ait olduğunu tasrih ettiği, Namık Kemâl'in Mithat Paşa'ya yazdığı bir mektupta, Mithat Paşa tarafından değil, başkası tarafından yazıldığını ileri sürdüğü lâyahadır"⁴⁶ demektedir.

⁴⁴ A. Mithat, *Üss-i İnkılâp*, İstanbul 1295, s. 321-333; Ahmet Midhat, *age.*, s. 296-303; Kılıç, *age.*, s. 558; Tamçelik: *agm.*, s. 421.

⁴⁵ Tunaya: *age.*, s. 30.

⁴⁶ M. C. Kuntay, *Namık Kemâl Devrinin İnsanları ve Olayların Arasından*, C. II. İstanbul 1956, s. 267.

Bilindiği gibi Namık Kemâl'in mektupları, Fevziye Tansel tarafından yayımlanmıştır. Yayımlanmış olan tüm mektuplar araştırılmasına rağmen, Ahmet Mithat Paşa'ya Namık Kemâl tarafından gönderilmiş böyle bir mektuba rastlanamamıştır. Bu nedenle bu iddianın doğruluğunu kabul etmemiz mümkün görülmemektedir. Ayrıca Mithat Paşa'nın kişiliği, Meşrutiyet'e olan tutkusu, bu konudaki liderliği ve yaptığı işler göz önüne getirildiği zaman, kendi adına, bir başkasına kanun lâyihası hazırlatması, söz konusu olmamalıdır.

Yapısı bakımından Kanun-i Cedîd, dengesiz bir meşrutiyet taslağıdır. Yürütme gücüne sahip bir padişah karşısında, yasama yetkisine tamamen sahip olmayan bir Meclis-i Mebusan ilişkilerini düzenlemektedir. Özelliği, tek meclisli oluşundandır. Bu meclis, iki tür üyeden müteşekkildir. Bir bölümü (üçte ikisi) halkın seçimiyle, bir bölümü (üçte biri) hükûmetçe atanan mebuslardır. Bu mebuslar, 120 kişilik meclisi oluşturmaktadırlar.⁴⁷ Meclisin görevleri, Osmanlı anayasa fikrinin oluşumunda hâkim olan bu tez etrafında toplanmıştır. Devlet borçlarının ödenmesi hususunda, iç ve dış borçlanmaların kararlaştırılması, tahvilât ihracı gibi malî tedbirlerin Hükûmet'in istediği üzerine müzakere edilmesi, bütçe ve vergilerin Hükûmet'le anlaşarak tayin edilmesi, sarfiyatın denetlenmesi, Meclis, malî yetkilerin yanı sıra, memurları da denetleme yetkisini taşımaktadır. Her kanun, önce Şûra-yı Devlet'te görüşülecek, karara bağlanacak, sonra Meclis-i Mebusan'ın tasdikine gönderilecektir. Çoğunlukla onaylandıktan sonra Padişah'ın tasdikine sunulacaktır. Kezâ, Meclis'in kararları, Padişah'ın reddettiği kararlar, mebuslar yenilenmeden tekrar görüşülmesi mümkün olmamaktadır. Meclis'in karşısında "*Kuvve-i İcrâiye bir kaya gibi durmaktadır. Yürütme yetkisi, yalnızca Hazret-i Padişahî'ye aittir*". Bu kayıtsız şartsız yetkisine karşılık, Padişah sorumsuzdur.⁴⁸ Çünkü, tüm icraat, onun adına Vükelâsı aracılığıyla yapılmaktadır. Padişah, kanun yapmıyor gibi görülse de istediği kanunların yapılmasını emredebilmektedir. Kanun-i Cedîd, Padişah adına icraatta bulunan Vükelâsı'nın hukukî durumunu, şu şekilde belirler:

⁴⁷ Ahmet Mithat, *age.*, s. 299.

⁴⁸ Ahmet Mithat, *age.*, s. 302-303.

Önce “*Sadaret-i Mutlaka*” kaldırılmış ve sadrazam “*başvekil*” sıfatını almıştır. Başvekili, Vükelâ arasından ve onları reyi ile Padişah tarafından atanması kararlaştırılmıştır.⁴⁹

İktidar ve siyasi karar mekanizmasını düzenledikten sonra, Kanûn-i Cedîd, Osmanlıların kamu hürriyetini düzenleme yoluna gitmiştir. Osmanlıların, “*Hukuk ve Vezâifi*” başlıklı yedinci bölümde, hak ve hürriyetlere, on üç madde ayrılmıştır. Toplanma ve dernek kurma hürriyetleri düzenlenmemiş, buna karşın fikir, şirket ve ticaret hürriyeti gibi konular düzenlenmiştir. Kanunsuz hapis ve sürgün yasağı, tasarıda özel olarak yer almıştır.⁵⁰ Belirtilen bu şekliyle Kanun-i Cedîd’i, Mithat Paşa’nın düşündüğü ve kaleme aldığı anayasal gerçekleri kapsayan bir metin olarak görmek mümkündür. Fakat, yine de bu metnin, kaleme alındığı zamanın koşulları içinde yeterli bir anayasa metni olarak kabul etmek mümkün değildir.⁵¹

Mithat Paşa, hazırladığı anayasa taslağını gayri resmî olarak Padişah’a takdim etmiştir. Padişah, Mithat Paşa’ya yazdığı cevapta “*resmî olmayarak huzurumuza sunduğunuz Kanun-i Esasî lâyihasını gördüm. Bunun kapsadığı hükümlerde memleketin usûl ve istidadına uygun olmayan maddeler görülmüştür. Yapılacak tanzimatta tebaamızın ihtiyaçlarının,devletin hukuku ile uzlaştırılması asıl arzumuzdur. Bu sebeple, Vükelâ Meclisi'nde bu tasarının yeniden gözden geçirilerek...*”⁵² şeklinde memnuniyetsizliğini dile getirmiştir. Abdülhamid, anılarında Mithat Paşa ile ilgili olarak “...diyorlar ki bizde Kanun-i Esasî’nin vazı Mithat Paşa’dır. Filhakika o, öteden beri Meşrutiyet’in taraftarıydı. Lâkin isminin ve bazı kitaplarda methini işitmekte hasıl olmuş bir taraftarlıkla Mithat Paşa, meşrutî idarenin Avrupa’da temin etmiş olduğu fevâidi yalnız görmüş, fakat bu ümranın diğer sâik ve sebeplerini tetkik etmemişti... Mithat Paşa, Kanûn-i Esasî’nin behamehal ilân olunmasını teklif ettiği zaman, hiçbir devletin kanûn-i Esasî’ni tetkik etmemiş ve bu bâda, esaslı bir fikir edinmemişti. Rehberi, Odi-

⁴⁹ Tunaya, *age.*, s. 31; Tamçelik: *agm.*, s. 422.

⁵⁰ Ahmet Mithat, *age.*, s. 301-302.

⁵¹ Tunaya, *age.*, s. 31; Tamçelik: *agm.*, s. 423.

⁵² Aydemir, *age.*, s. 52.

yan Efendi idi. Odiyan Efendi ise o zaman bile, bizde en mümtaz bir hukukşinas değildi. Hele memleketi hiç bilmezdi. Zannederim ki bu vukufsuzluk, Mithat Paşa ile Tâif Kalesi'ne kadar beraber gitti..."⁵³ şeklinde düşüncesini dile getirmiştir.

İşte bu düşüncelerden dolayı Abdülhamid, Mithat Paşa'nın şahsî projesini (Kanun-i Cedid) değil, başkanlığındaki Anayasa Komisyonu'nun hazırladığı resmî projeyi esas alarak, bunun üzerinde gerekli tâdilleri (meşhur 113. madde) yaptıktan sonra bu metni, Kanun-i Esasî olarak onaylayıp ilân etmiştir.

Bu açıklamalardan sonra Mithat Paşa'nın hazırladığı anayasa taslağı, şu şekilde ifade edebilir:

-*Memâlik-i Devlet-i Osmaniyye (1-2. maddeler).*

-*Zât-i Hazret-i Padişah-i Hanedan-i Celile (3-16. maddeler).*

-*Memurîn (17-19. maddeler).*

-*Şûra-yı Devlet (20-25. maddeler).*

-*Meclis-i Mebusan (26-43. maddeler).*

-*Tabiiyet-i Osmaniyye ve Osmanlıların Hukuk ve Vezîîfî (44-55. maddeler).*

-*Kuvve-i İcrâiyye (56-57. maddeler).*

-*Kanun-i Cedîd'in Tâdili (58-59. maddeler)*⁵⁴

Önemli olan bir nokta da Mithat Paşa, bu tasarıyı hazırlarken, yabancı anayasalardan yararlanmış mıdır? Yoksa yararlanmamış mıdır? Bu konuyla ilgili olarak kaynaklardan herhangi bir bilgiye maalesef rastlanılmamıştır. Tasarıda sıralanan maddelere, Batı ülkelerinin herhangi birinin anayasasında rastlamak mümkündür. Bu nedenle şu veya bu ülkenin anayasasından alınmıştır diye, kesin bir kaniya varmak oldukça güçtür. Mithat Paşa'nın düşündüğü ve kaleme aldığı taslağı, anayasal gerçekleri kapsayan bir metin olarak görmek gerekmektedir. Ancak bu metin, kaleme alındığı zamanın koşulları içerisinde, yeterli anayasa metni sayılmamalıdır. Özellikle Mithat Paşa gibi Kanun-i Esasî akımı ile bütünleşmiş bir öncünün,

⁵³ Pakalın, *age.*, s. 352.

⁵⁴ Ahmet Mithat, *age.*, s.296-303; Kılıç, *agm.*, s.559; Tamçelik, *agm.*, s.423.

42., 43. maddeleri, bu tasarıya koymuş olması, gerçekten düşündürücüdür.

Diğer önemli bir konu da “*Sadrâzamlık*” makamının kaldırılarak, yerine “*Başvekâlet*” makamının getirilmiş olmasıdır. Bilindiği gibi Mahmud II. saltanatının son yıllarında, aynı düzenlemeyi yaparak, bakanlardan birine ek görev olarak “*Başvekilliği*” vermiştir. Ancak Tanzimat'ın ilânıyla, çok kısa süren bu uygulama, son bulmuştur. Aşağı yukarı kırk yıla yakın bir süre sonra Mithat Paşa'nın da böyle bir düzeltme yapmak istemesi, yapılan düzenlemelerde, geçmişteki örneklerinden yararlandığını gösteren delillerden birisidir.⁵⁵

Abdülhamid II., anılarında “...93'de (1876) Ziya Paşalar, Kemal Beyler, Abidin Paşalar, Kanun-i Esasî'nin lâyihasını ihzâra çalıştıkları gibi, ser-katibim Said Paşa ve o sırada müşir olan Mekâtibi Harbiye Nazırı Süleyman Paşa da lâyiha tanzim ve takdim etmişlerdir. Lâkin zevâtın hiç biri arasında muvafakat-i eskâr yoktu...”⁵⁶ demek suretiyle, birden fazla anayasa projesinin varlığını kabul etmiştir. Bunlardan Mabeyn Başkâtibi Küçük Said Paşa'nın tasarısı, Fransız Anayasası'ndan aynen Türkçe'ye çevirisinden ibarettir.⁵⁷ Bu tasarıda dikkati çeken hususların başında, tebaa hukukunun ayrıntılı olarak tespit edilmiş olması, siyasî sonuçlar arasında idam cezasının kaldırılmış olması, basın hürriyeti ve mülkiyet hakkının kanun teminatı altına alınmış olmasıdır. Ayrıca, tasarıda yaşama yetkisi, Millet Meclisi adını taşıyan bir meclise verilmiş, mebusları halk tarafından fakat, kura usulü ile seçilmesi esası getirilmiştir. Hükümdarın, vükelâdan başka memurlarla doğrudan doğruya yazışamayacağına, meclis tarafından kabul edilmiş kanunların, Padişahça, süresinde ilân edilmemesi hâlinde, bunların Millet Meclisi tarafından ilân edileceği de hüküm altına alınmıştır.⁵⁸

Alt Komisyon'da, Mithat Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemâl'in yoğun gayretleri ile dünyanın tüm saltanatçı anayasaları ve gerçeklerini gözden

⁵⁵ Kılıç, *agm.*, s. 560.

⁵⁶ Pakalın, *age.*, s. 352.

⁵⁷ Daha geniş bilgi için bk., Soyaloğlu Tamçelik: “Sait Paşa'nın Anayasa Taslağı Üzerine Bir Deneme”, *Türk Kültürü Dergisi*, XXXIV (Ekim 1996) 402, s. 610-620.

⁵⁸ Karal, *age.*, s. 219.

geçirerek Namık Kemâl'in tabiri ile "*tasarı tamamlanuncaya kadar en az bin kitap karıştıran*"⁵⁹ Meclis-i Mahsûsa, 20 Kasım 1876 tarihinde, Osmanlı tarihinin çok bunalımlı bir döneminde, iki aylık yoğun çalışmadan sonra görevini tamamlayarak, tasarıyı Padişah'a sunmuştur.⁶⁰

Tasari hazırlanırken Mithat Paşa'nın devletin dini ve dili ile ilgili teklifi, şiddetli muhalefetle karşılaşmıştır. Mithat Paşa, kendisinin hazırladığı tasarıya "*devletin, devlet olmak itibarıyla dini yoktur*" esasını koyarak, Meşrutiyet rejimini lâiklik temeline dayandırmak istemişse de mukavemetle karşılandığından, bu konuda başarıya ulaşamamıştır.⁶¹ Keza, devletin her unsurunun kendi dilini kullanmakta serbest olduğu şeklindeki düşüncesi de değişmiş ve Eğinli Said Paşa'nın baskısıyla, Türk dilinin resmî lisan⁶² olduğu kabul edilmiştir.

Kendisine teslim edilen anayasa projesinin bir kez de Heyet-i Vükelâ'da incelenmesini isteyen Abdülhamid II., Yıldız'daki bazı yüksek dereceli memurlardan da fikirlerini yazılı olarak bildirmelerini istemiştir. Bu faaliyetler devam ederken, görevden affını isteyen Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'nın yerine Abdülhamid, Mithat Paşa'yı 18 Aralık 1876 tarihinde sadrazamlığa getirmiştir. Heyet-i Vükelâ'yı toplayan Mithat Paşa, kendisine bildirilen jurnal üzerine, anayasa muhaliflerinden Kaz-asker Gürcü Şerif, Dağıstan-zade Muhyettin Efendi, Ramiz Paşa, Babîâli Evrak Müdürü Uzunetek Rıza Bey, Kıbrıslı Mehmed Paşa, Kethüdası Kamil Efendi gibi ileri gelen kişiler, başta olmak üzere yirmi küsur kişinin derhâl ve yargılanmaksızın sürgüne gönderilmesi konusunda karar çıkartmıştır. Mahkeme kararı olmadan kimseyi sürgüne gönderemeyeceğini söyleyen Padişah'ı, istifa etmekle tehdit eden Mithat Paşa, sonunda istediğini kabul ettirmiştir. Bu kişiler herhangi bir yargılamaya tâbi tutulmaksızın, apar topar değişik yerlere sürgüne gönderilmiştir.⁶³

İşin en talihsiz yanı Namık Kemâl gibi bir ilericinin dahi "İttihat" gazetesinde Mithat Paşa'nın bu şekildeki davranışını desteklemiş

⁵⁹ Kuntay, *age.*, s. 58; Tamçelik: *agm.*, s. 424.

⁶⁰ Tunaya: *age.*, s. 28; Tamçelik: *agm.*, s. 424.

⁶¹ Özgüldür: *agm.*, s. 340.

⁶² İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV., İstanbul 1955, s. 293.

⁶³ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 294.

olmasıydı.⁶⁴ Muhalifler ise bu affedilmez hatadan, ustaca yararlanmasını bilmişlerdir.

140 madde olarak Meclis-i Mahsûsa tarafından kabul edilen, ancak Heyet-i Vükelâ'daki hararetli görüşmeler sonunda 119 maddeye indirilerek, Padişah'a sunulan anayasa taslağı, Abdülhamid II. tarafından da müdahaleye tâbi tutulmuştur. Padişah'ın yetkileriyle ilgili bazı maddeleri değiştiren Abdülhamid, asıl maksadı yukarıda belirtildiği üzere, gerektiğinde kullanabileceği ve kendisini güçlü kılacak bir yetkinin, anayasada yer almasıdır. Mithat Paşa'nın Vükelâ Meclisi'nce kabul edilen Kanun-i Esasî tasarısını, Mabeyn'e götürüp teslim etmesinin üzerinden on beş gün geçmesine rağmen, bir haber alınamayınca, Ziya Paşa ve Namık Kemâl'in ısrarıyla saraya gidip, Abdülhamid II.'le görüşen Mithat Paşa, Kanun-i Esasî'nin 113. maddesine, bir fıkra ilâve ederek, zabıt tahkikatı sonunda Padişah'a lüzumlu gördüğü kimseyi "*hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri idâre-i zabitanın tahkikât-ı mevsukası üzerine sabit olanları memalik-i mahrusa-i şahaneden ihraç ve teb'id etmek münhasıran Zât-ı Hazret-i Padişahının yed-i iktidarındadır*"⁶⁵ hakkının verildiğini öğrenince, gerek Ziya Paşa gerekse Namık Kemâl, bu maddenin reddedilmesini istemişlerdir. Ziya Paşa, Mithat Paşa'yı sıkıştırarak, bu madde ile "*Kanun-i Esasî'nin, Kanun-i Esasî denecek yeri kalmamış, bundan böyle hükümet istediği tahkikatı, istediği gibi yaptırıp, istediğini memleketten harice çıkarmak için Kanun-i Esasî'ye istinat edecektir. Böyle Meşrutiyet kanunu nerede görülmüş?*"⁶⁶ diyerek maddenin geri alınması için baskı yapmasını isteyince, Mithat Paşa, Ziya Paşa'ya hitaben "*Ne yapalım? Şimdilik Kanun-i Esasî, bizde bu kadar olabiliyor. Zaman gelir tâdil olunur*" şeklinde cevap verince, Ziya Paşa'da "*maksadınızı anlıyorum. İstedığınız adamları hin-i hacette İstanbul'dan teb'id için size o fıkrayı tensip ve tasvip etmiş olacaksınız. Fakat emin olunuz ki ilk evvel size tatbik edilecek*"⁶⁷

⁶⁴ Kuntay, *age.*, s. 107; Tamçelik: *agm.*, s. 425.

⁶⁵ Kaynar, *age.*, s. 117; Şimşir, *age.*, s. 11.

⁶⁶ İ. M. K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 3. Baskı, C. I., İstanbul 1982, s. 344-345; Ahmet Mithat, *age.*, s. 277.

⁶⁷ İ. M. K. İnal, *age.*, s. 345, Özgüldür. *agm.*, s. 342; Tamçelik: *agm.*, s. 425.

şeklinde, yakın geleceğe ilişkin kehanet mahiyetindeki cevabı dikkat çekicidir.

Aslında Mithat Paşa, böyle bir maddenin konulmasına dair sessiz kaldığı için ağır tenkitlere maruz kalmıştır. Tersane Konferansı'nda İngiltere delegesi olan Lord Salisbury, Mithat Paşa'ya "*Padişah'ın elinde böyle bir mahkeme kararı olmadan adam sürmek iktidarı bulunduğça, Kanun-i Esasî daima ayaklar altına alınacaktır*"⁶⁸ diyerek, uyarılmışsa da Vükelâ Meclisi'ndeki Mithat Paşa ve anayasa muhaliflerinin telkini altında olan ve esasen kendi fikri de bu yönde olan Padişah Abdülhamid II., maddenin bu şekliyle kabul edilmediği takdirde, Kanun-i Esasî'yi ilân etmeyeceğini açıkça söylemesi nedeniyle, Mithat Paşa'nın meşhur 113. maddeyi istemeyerek kabul ettiğini varsaymak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Mithat Paşa; Namık Kemâl ve Ziya Paşa'nın düşündüğü gibi istifa etseydi, muhaliflere Kanun-i Esasî'yi ilân ettirmemek ya da daha kötü bir duruma getirmek için vesile yaratmış olacağını, istifasının bunun dışında bir işe yaramayacağını düşünerek, bu hâliyle de olsa Kanun-i Esasî'nin bir an önce ilânını, bir başarı olarak gördüğü düşünülebilir.⁶⁹

Bir süre sonra, anayasanın hazırlanmasında büyük rol oynayan Ziya Paşa ve Namık Kemâl'i, İstanbul'dan uzaklaştırmalarını Sadrazam Mithat Paşa'dan isteyen Abdülhamit II., Sadrazamca Ziya Paşa'nın Suriye Valiliği'ne hemen atanmadığını, yeni bir anayasa taslağı hazırlayan Süleyman Paşa'nın ise Hersek Komutanlığı'na gönderilmesine engel olunmadığını görünce, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde rol alan herkesi, sırayla İstanbul'dan uzaklaştırmayı tasarlamıştır.⁷⁰

Hazırlayıp saraya gönderdiği bir nizamnamenin uzun süre Padişah tarafından onaylanmaması üzerine, Mithat Paşa'nın çok ağır bir dille kaleme aldığı ve Padişah'ı, görev ile ilgili olarak açıkça tenkit ettiği bir yazıyı bahane eden Abdülhamid II., Mithat Paşa'yı Kanun-i Esasî'nin 113. maddesi gereğince, Sadrazamlık görevinden azlederek, Avrupa'ya sürgüne göndermiştir. Böylelikle Ziya Paşa'nın kehaneti gerçekleşmiş, İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın tabiri ile "...doğru yanlış bir jurnal

⁶⁸ İ. M. K. İnal, *age.*, s. 346; Kuntay, *age.*, s. 66.

⁶⁹ Karal, *age.*, s.221; Tamçelik: *agm.*, s. 426.

⁷⁰ Özgüldür: *agm.*, s. 334; Tamçelik: *agm.*, s. 426.

üzerine, her istenilen ademin bilmuhakeme kabahati tahakkuk etmeksizin memleketten tard edileceğine dair ustası Mithat Paşa'nın aldığı ders, Padişah, evvela üstadı hakkında kemalî maharetle tatbik etmiş, maharetine hayran olduğu üstadını ailesi ile veda etmeye vakit bırakmadan memleketten çıkarmış(tır)''''⁷¹

Az bir zaman sonra Namık Kernâl, Midilli'ye sürgüne gönderilmiş ve böylece, 113. madde ile Sultan Abdülhamid'e büyük bir yetki verilmiştir.

Şu bir gerçek ki, memleketin sosyal durumu ile siyasî hakları arasında, bu gibi büyük nispetsizlik bâki kaldıkça, devletin kötü gidişi devam edecektir. Çünkü cemiyetin zarurî ihtiyaçlarını dikkate almayan kanunlar, bu ihtiyaçların baskısı ile şekil değiştirmeye mecburdurlar.

Mantık veya nazariye bakımından ne kadar mükemmel olurlarsa olsunlar, hayatın gerçeklerine uymayan kanunlar zararlı olmaktan kurtulamazlar. Suistimallere sebep olan keyfî ve müstebit idareyi doğuran, hep bu zararlı kanunlardır. Zira bunlar, sonunda halkın da ahlâkını bozarlar.

Eğer bir anayasa, her meşrutî idarenin esas olan millî meclisin teşekkülüne bile müsait değilse, bu Kanun-i Cedîd'nin Osmanlı Devletinin siyasî, hukukî ve içtimâî durumuna uygun olmadığı apaçıktır.⁷² Fakat ne yazık ki, hazırlanan anayasa taslağı, Osmanlı Devleti'nin içtimâî seviyesine değil, bundan daha çok sosyal teşkilât ve müesseselerine aykırıdır.

Aslında Mithat Paşa'nın bu kadar büyük hatalara düşmesinin sebebi şudur: Kendisi gibi islahatçı olan aydınlar, memleketin içinde bulunduğu siyasî vaziyeti, istedikleri gibi değiştirmekle, sosyal durumunu da değiştirmeye muvaffak olabileceklerini zannetmeleridir.

SONUÇ

Siyasî, hukukî, sosyal ve ekonomik alanlarda yeniden düzenlemeler veya bir reorganizasyon⁷³ anlamına gelen Meşrutiyet döneminde, Osmanlı

⁷¹ *agm.*, s. 345.

⁷² Daha geniş bilgi için bk., Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Yay. Hzl.: M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 18-29.

⁷³ Daha geniş bilgi için bk., Halil Cin: "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri," 150. Yılında Tanzimat, TTK. Yay., Ankara 1992, s. 15-32.

Devleti'nin şer'î karakteri ve Padişahın halifelik vasfı dışında her şey yeni düzenlemelere tâbi tutulmak istenmiştir. Bir asra yaklaşan bu dönemde, daha önceki beş asırda yapılamayan hukukî düzenlemeler yani kanunlar, nizamnameler ve talimatnameler yapılmış, yine de ne Avrupa devletlerinin reform istekleri son bulmuş ve ne de Osmanlı Devleti'nin çöküşü durdurulabilmiştir.

Temelde beşerî, sosyal, siyasal ve kültürel açılardan tedavisi gerçekleştirilmeden alınacak tedbirler, özellikle çeşitli branşlarında yapılan tedvin ve iktibas faaliyetleri ile idarî teşkilâta yapılan reformlar, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü ve Türk milletini kurtarmaya yetmemiştir.

Bütün bunlara rağmen Osmanlı coğrafyasında, 1877'de genel seçimler yapılmıştır. Seçimler sonunda Meclis-i Mebusan'a 80 Müslüman, 40 gayri müslim, toplam 120 aza seçilmiştir. Meclis-i Umûmi'yi teşkil eden ve iki meclisten biri olan Meclis-i Âyan üyeleri padişahça seçilmiştir. Fakat Padişah Abdülhamid II. tarafından yayınlanan iradeyle, 30 yıl kadar sürecek bir tatile sokulmuştur. Bununla birlikte mebuslar, seçim bölgelerine geri gönderilmiş Âyan üyeleri ise ölünceye kadar tahsisatlarını almışlardır.

Toplam altı buçuk ay sürmüş olan I. Meşrutiyet'in parlamento hayatı, Osmanlı Devleti'nin, yakın siyasî tarihinde bir dönüm noktası olmuştur.

Abdülhamid II., 93 Harbi'ni bahane ederek Meclis-i Umumi'yi "geçici" olarak tatil ettiğini belirtmişse de devletin her yıl yayımladığı "salnâmelerle" de, Meclis-i Umûmî hukukî varlığını korumuştur.

Ne o zaman, ne de daha sonraları Batılı gözlemcilerce tanımlanan Batı türü bir belge olmamasına karşılık, Osmanlı Devleti'nde ilân edilen ilk anayasa olan Kanun-i Esasî'nin ve Meşrutiyet'in kabulü ve gerçekleştirilmesinde, Mithat Paşa'nın oynadığı rol çok önemli olmuştur. Gerçekten de zamanın devlet adamları arasında, meşrutî yönetimi isteyen, anayasasının ilânını gerçekleştirmeye ve bu husustaki düşüncelerini muhtelif vesilelerle savunan kişiler arasında, en önemli sima olarak Mithat Paşa'yı görmekteyiz.

Murad V.'in kısa süren saltanatlığı döneminde, anayasanın kabulü yönündeki çabaları, muhaliflerince büyük ölçüde engellenmiş ise de Murad V.'in tahtan indirilerek, Abdülhamid II.'nin padişahlığa getirilmesinde oynadığı etkin rol, Mithat Paşa'nın nüfuz ve kudretini artırmış ve anayasanın

ilânı lehindeki taraftarlarının azlığına rağmen, tüm ağırlığını koyarak Osmanlı Devleti'nin ilk anayasasının ilânını sağlamıştır. 113.madde dâhil olmak üzere, pek çok kusurlarına rağmen, Devletin ilk anayasası olması ve parlamento deneyimini başlatması vesilesiyle Mithat Paşa'nın adı, 1876 Kanun-i Esasî ile birlikte anılmasına neden olmuş ve Mithat Paşa, meşrutî bir rejimi memlekete kazandırmıştır.

Anayasacılık hususundaki rolü ve fonksiyonu inkâr edilmemekle, keza idareciliği tüm muhaliflerince dahi takdir edilmekle beraber, Mithat Paşa'nın devlet adamlığının aynı düzeyde olduğunu söylemek, mümkün değildir. Öte yandan, Mithat Paşa'nın Meşrutiyeti ve Kanun-i Esasî'yi şiddetle istemesinin, yalnızca halkın ihtiyaçlarına tercüman olmasından değil, aynı zamanda Batı tipi bir yöntemi arzulamasından ve bu yönetimde, kendisine de etkin bir konum sağlayacağı konusundaki iddianın, kısmen gerçek payı bulunduğunu kabul etmek, tarihî gerçeklere ve hâdiselerin akışına uygun olacağı düşüncesindeyiz.

Bunun yanı sıra siyasî faaliyetlerinde ihtiyatlı davranmaması, Avrupa siyasî vaziyetine yakından vakıf olmaması gibi bazı kusurları ile beraber, çok vatansever ve iyi niyet sahibi bir devlet adamıdır. Bütün faaliyetlerinin sâiki, devletin ve milletin hayrına olmuştur. Bilhassa onun çok iyi vali olduğu, herkesçe bilinmektedir. Fakat bazı cür'etkâr davranışları, istibdat çevrelerince, onun *cumhuriyet* taraftarı olduğuna dair itham edilmesine yol açmıştır.

Hakkındaki müspet veya menfî bütün düşünce ve iddialar bir yana bırakılarak, kabul edilmesi gereken bir gerçek varsa, o da Mithat Paşa'nın Kanun-i Esasî'yi kazandırmakla, Anayasa Hukuku Tarihi'ne olduğu kadar, Türkiye Cumhuriyeti'nin medenî hukukta deneyim kazanmasına yol açmış ve lâboratuvar rolü üstlenmiştir.

Bütün bunlar bir yana I. Meşrutiyet kültürel anlamda bir çatışmaya sebep olmuş, millî kültürde öze dokunmadan yapılacak değişikliklere dahi açık olmayan aydınlarla, Avrupa'yı tanıyan ve her alanda onu körü körüne taklit edenler arasında bir çatışma ve ikilik baş göstermiştir. Fakat her ne olursa olsun modern Türkiye'nin ilk cılız ışıkları, Meşrutiyet'le yanmaya başladığını söyleyebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

- ALDAN, M.: "Mülki İdarede İz Bırakanlar: Mithat Paşa", *Türk İdare Dergisi*, LIX (1987) 374.
- AYDEMİR, Ş.S., *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C. I., İstanbul 1973.
- CELÂLEDDİN, M., *Mir'at-ı Hakikât*, C. I., Tercüman 1001 Eser, İstanbul 1979.
- CİN, Halil: "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", *150. Yılında Tanzimat*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 11-32.
- DANIŞMEND, İ. H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. VI. İstanbul 1955.
- GÖKBİLGİN, Tayyib M.: "Mithat Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1960, s. 270-282.
- GÜRSOY, B.: 1876 Anayasası'nın Malî Hükümleri", *Prof. Dr. Fadıl H.Sur'un Anısına Armağan*, Ankara 1988.
- HALİM, Said, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Yay. Hzl. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 1991.
- İNAL, İ. M. K., *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 3. baskı, C. I., İstanbul 1982.
- KARAL, E. Z., *Osmanlı Tarihi*, C. VII-VIII, TTK Yay., Ankara 1983.
- KAYNAR, Reşat, *Türkiye'de Hukuk Devleti Kurma Yolundaki Hareketler*, İstanbul 1960.
- KILIÇ, S. K.: "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *A.Ü.O.T.A.M. Dergisi*, S: 4. Ankara 1993.
- KODAMAN, Bayram-Ahmet Turan Alkan: "Tanzimatın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa", *150. Yılında Tanzimat*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 1-10.
- KUNTAY, M. C., *Namık Kemâl Devrinin İnsanları ve Olayların Arasından*, C. II., İstanbul 1956.
- MİTHAT, Ahmed, *Üss-i İnkılâp*, İstanbul 1295.
- MİTHAT, Ahmet, *Mithat Paşa'nın Hatıraları-Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, Yay. Hzl.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1997.

- OKANDAN, R. G., *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1997.
- ÖZGÜLDÜR, Yavuz-Serdar Özgüldür: “1876 Anayasası’nın Hazırlanmasında Mithat Paşa’nın Rolü ve Fonksiyonları”, *A.Ü.O.T.A.M. Dergisi*, S: 5, Ankara 1994.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul 1987.
- PAKALIN, M. Z., *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. I., İstanbul 1940.
- ŞİMŞİR, Bilâl N., *Les Dernières Années de Midhat Pacha-d’Après les Documents Français (Fransız Belgelerine Göre Mithat Paşa’nın Sonu)*, Ankara 1970.
- TAMÇELİK, Soyalp: “Mithat Paşa’nın Anayasa Taslağı Üzerine Bir Deneme”, *Türk Kültürü*, XXXVII (Temmuz 1999) 435, s. 416-427.
- TAMÇELİK, Soyalp: “Said Paşa’nın Anayasa Taslağı Üzerine Bir Deneme”, *Türk Kültürü*, XXXIV (Ekim 1996) 402, s. 610-620.
- TANÖR, Bülent: “Anayasal gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985.
- TUNAYA, T. Z.: “1876 Kanun-i Esasî ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I. İstanbul 1985.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Mithat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, TTK Yay., Ankara 1992.
- YAYLA, Y., *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezâif*, İstanbul 1982.

